

BRANKA MIGOTTI

*Zavod za arheologiju Hrvatske akademije
znanosti i umjetnosti
Marinkovićeva 4
Zagreb*

DALMACIJA NA RAZMEĐI ISTOKA I ZAPADA U SVJETLU
MEĐUSOBNOG ODNOSA JADERSKE I SALONITANSKE
RANOKRŠĆANSKE CRKVE

UDK940:1 (36)

Izvorni znanstveni rad

Premda izvori koji govore o položaju Dalmacije u odnosu na istočnu i zapadnu polovicu Rimskog Carstva nisu posve određeni, može se pretpostaviti da je ta provincija već od kraja 4. st. ostvarila status stanovite samostalnosti, što je u cijelosti obilježilo njezinu kasnoantičku i ranosrednjovjekovnu povijest.

Pitanje se političkih i kulturno-civilizacijskih prilika kasnoantičke Dalmacije na razmeđi Istoka i Zapada, usredotočeno na prostor između rijeka Zrmanje i Cetine, daje sagledati u međusobnim odnosima jaderske i salonitanske ranokršćanske crkve, odnosno Liburnije (prostor između Zrmanje i Krke) i središnjeg dijela Dalmacije (prostor između Krke i Cetine). U tom se smislu u ovome radu raspravlja o pojedinim segmentima života jaderske i salonitanske crkve (crkveno-politički odnosi, hagiografija, tipologija sakralnih građevina i liturgijski obredi, dogma, ukrašeni crkveni namještaj i građevinske čestice), na kojima se mogu uočiti razlike u osobinama i sklonostima dviju dalmatinskih ranokršćanskih zajednica.

Smještaj na zemljopisnoj i političkoj razmeđi Istoka i Zapada položaj je rimske provincije Dalmacije učinio veoma osobitim u pogledu civilne, vojne i crkvene vlasti, pa je i laviranje između ta dva opća usmjerenja konstanta dalmatinske povijesti u antičkom i srednjovjekovnom razdoblju. S obzirom da je formalno bila zapadna pokrajina, njena je crkva priznavala jurisdikciju rimskog pape. S druge je strane Bizant neprestano gajio, a povremeno i ostvarivao, političke zahtjeve na tu provinciju. Slično je i salonitanska kršćanska zajednica, potaknuta od orijentalnog elementa, održavala trajne veze sa istočnim krajevima. Mišljenja o položaju Dalmacije nakon Justinijanove

rekonkviste nisu jedinstvena, jer ni izvori u tom pogledu nisu posve određeni. Po svemu je sudeći ona ostvarila status ograničene neovisnosti u odnosu na obje polovine Carstva, potaknut već Teodozijevo podjelom 395. g., što je na stanovit način obilježilo cijelu njezinu kasnoantičku i ranosrednjovjekovnu prošlost.¹

Pitanje bi se političke sudbine kasnoantičke Dalmacije na razmeđi Istoka i Zapada, suženo za potrebe ovog razmatranja na prostor između rijeka Zrmanje i Cetine, moglo predočiti kao međusobni odnos jaderske i salonitanske ranokršćanske crkve, odnosno Liburnije i središnjeg dijela Dalmacije. Naime, prostor se Liburna i Delmata prostirao i sjeverozapadno od Zrmanje, odnosno jugoistočno od Cetine, ali je kraj omeđen Zrmanjom i Krkom klasično područje Liburna, a onaj između Krke i Cetine Delmata. Stoga i korijene međusobnih odnosa Liburnije i središnje Dalmacije, odnosno Jadera i Salone, dviju kršćanskih metropola nejednakog značenja u okviru jedne provincije, gdje je biskupija Jader podređena metropolijskom središtu Saloni, valja tražiti u prethodnim razdobljima njihovog rasta i razvitka, koji se, naime, odvijao u različitom političkom, demografskom i duhovnom okruženju. Liburnija je romanizirana brže, sveobuhvatnije i s manje otpora, što je urodilo ranom urbanizacijom, povlaštenim položajem pojedinih liburnijskih gradova, te naseljavanjem većeg broja Italika, osobito sa sjevernih dijelova italčkog poluotoka. Kod Delmata se isti postupak odvijao posve različitim dinamikom, zbog čega spora i konfliktna romanizacija nije mogla povoljno utjecati na urbanizaciju Dalmacije. Rodovska je dekurija ondje još dugo vremena osnovna područna jedinica, a doseljeno stanovništvo, uz brojne orijentalce, pretežno srednje i južnoitalsko. U obje je navedene sredine demografski adstrat utjecao na uspostavljanje kulturnih i trgovačkih veza, tako da su one u Liburniji usmjerene pretežno na sjevernu i srednju a u središnjoj Dalmaciji na srednju i južnu Italiju.² O zasebnosti Liburnije u odnosu na Dalmaciju kao cjelinu najzornije svjedoče antički epigrafički i pisani izvori, koji od 2. st. po Kr. nazivaju Liburniju provincijom. Zapravo niz antičkih povijesnih podataka na posredan ili pak izravan način potvrđuju činjenicu da se Liburnija od samog nastanka rimske provincije Dalmacije pa do ranog srednjeg vijeka doživljavala ne samo kao zemljopisna nego i političko-upravna cjelina s neprecizno izraženim, ali neospornim stupnjem samosvojnosti.^{2a}

Novi je priljev orijentalnih doseljenika sredinom 3. st. u središnjoj Dalmaciji mnogo izrazitiji, sa istovremenim općim demografskim porastom na tome području, a opadanjem u Liburniji.³ Nema sumnje da su spomenuti došljaci, pored orijentalnih

1. F. Šišić, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, Zagreb, 1925, 681 i d.; J. J. Wilkes, *Dalmatia*, London, 1969, 418 i d.; J. Ferluga, *L'amministrazione bizantina in Dalmazia*, Venezia, 1978, 35 i d.; J. B. Bury, *History of the Late Roman Empire from the Death of Theodosius I to the Death of Justinian* (AD 395 to 656), Dover, 1958, 221 i d.; F. Bulić, *Sv. Grgur Veliki papa i njegovi odnosi s Dalmacijom (god. 590-604)*, u: *Izabrani spisi*, Split, 1984, 403 i d.; V. Brunelli, *Storia della città di Zara*, Trieste, 1974, 160 i d.; A. Dabinović, *Kada je Dalmacija pala pod jurisdikciju carigradske patrijaršije?* Rad JAZU 239, 1930, 151 i d.; D. Mandić, *Rasprave i prilozi iz stare hrvatske povijesti*, Roma, 1963, 37; F. Šanjek, *Crkva i kršćanstvo u Hrvata 1.*, Zagreb, 1988, 117 i d.; V. Koščak, *Pripadnost istočne obale Jadrana do splitskih sabora 925-928*, »Histo-

rijski zbornik« 33-34 (1) 1980-1981, Zagreb, 1982, 291 i d.

2. G. Alföldi, *Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien*, Budapest, 1965, 77 i d.; J. J. Wilkes, n. dj. (1), 154 i d.; M. Suić, *Antički grad na Jadranu*, Zagreb, 1976, 36 i d.; Isti, *Zadar u starom vijeku*, Zadar, 1981, 134 i d.; J. Medini, *Etnička struktura stanovništva antičke Liburnije u svjetlu epigrafičkih izvora*, »Materijali« XV (X. kongres arheologa Jugoslavije - Prilep, 1976), Beograd, 1978, 67 i d.; Isti, *Zavjetni žrtvenik iz Galovca*, Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru (Radovi Zadar), 26, 1987, 131 i d.

2a. J. Medini, *Provincija Liburnija*, »Diadora« 9, 1980, 363 i d.

3. G. Alföldi, n. dj. (2), 83, 113; J. Medini, n. dj. (2-1978), 67 i d.; M. Suić, n. dj. (2-1981), 309.

Pregledna karta ranokršćanskih lokaliteta na području između Zrmanje i Cetine (brojevima označeni lokaliteti spominju se u tekstu).

1. Muline	5. Pridraga	9. Korlat
2. Zaton	6. Galovac	10. Zdrapanj
3. Privilaka	7. Biljane Donje	11. Mokro polje
4. Nin	8. Bičina-Polače	

religija, koje su radije prokrčile put kršćanstvu negoli ga osujetile, širili i samo kršćansko vjerovanje. O tome u Saloni postoje i izravni dokazi.⁴ Istovremeno jaderska kršćanska zajednica, o kojoj prvi pisani dokumenti potječu s kraja 4. st., osnovne poticaje prima iz sjevernojadranskog kruga. Na to upućuju neke pojedinosti iz područja hagiografije i crkvene umjetnosti (o čemu će biti riječi naknadno), te crkveno-političkih odnosa, koje nagoviješta legendarna predaja, ali ih svjedoče i pouzdani povijesni izvori. U područje legende, premda i same vjerojatno temeljene na povijesnoj podlozi, spada pripisivanje akvilejskog podrijetla nekima od jaderskih biskupa, postojanje kojih nije sa sigurnošću dokazano.⁵ Međutim, prisustvovanje je jaderskog biskupa Feliksa (Felix, 381-390) koncilima u Akvileji i Milanu povijesno utemeljen podatak.⁶

Okrenutost je Akvileji vjerojatno utjecala na stvaranje dogmatsko-teološkog gledišta jaderske crkve, obilježenog ortodoksijom, s obzirom da je Akvileja u 4. st. snažno središte pravovjernog raspoloženja.⁷ Zanimljivo je da je Salona istovremeno pravi rasadnik raznovrsne hereze, između ostalog arijanske, na kojoj njen kler, a vjerojatno i vjernici, dosljedno ustraju tijekom cijeloga kasnoantičkog razdoblja. Teško je oteti se dojmu da je taj neposluh i zastranjivanje od kršćanskog pravovjerja na tragu one iste tvrdokornosti kojom su se Delmati, za razliku od Liburna, opirali romanizaciji, s obzirom da hereza u načelu odaje antirimsko raspoloženje i sklonost orijentalnoj misli.⁸ U tom bi se smislu i tri salonitanske križne bazilike možda smjelo vidjeti u svjetlu borbe protiv krivovjersva, s obzirom da je u 4., te ponovno u 6. st. križna arhitektura simbol kulta apostola, ali i pobjede pravovjerja nad arijanskom herezom.⁹ I pojedini su elementi salonitanske crkvene misli, vezani uz tumačenje nekih stavaka Sv. Pisma, ili pak vlastito viđenje sakralne ikonografije, također u skladu s naznačenim heretičkim raspoloženjem salonitanske crkve.¹⁰

U 4. st., kada se stvaraju obrisi različitog temeljnog duhovnog raspoloženja jaderske i salonitanske crkve, još ne postoji čvrsti metropolijski ustroj crkvene provincije Dalmacije, zasvjedočen inače od početka 5. st.^{10a} Međutim, spomenuti detalji duhovnog raspoloženja daju naslutiti, uvjetno rečeno, buduću razdjelnicu prema kojoj se Jader putem sjevernojadranskog kruga priklanja zapadnorimskom, a Salona istočnom kršćan-

4. O orijentalcima u Saloni usp. G. Alföldi, n. dj. (2), 115 i d.; J. J. Wilkes, n. dj. (1), 228; E. Dyggve, *History of Salonitan Christianity*, Oslo, 1951, 8, passim; D. Rendić-Miočević, *Nova salonitanska turnjačnica sjeverno od foruma*, »Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku« (VAHD) 55, 1953, 199 i d.; Isti, *Question de la chronologie du développement des basiliques doubles de Salone*, VAHD 77, 1984 (Disputationes Salonitanae II), 186. O pozitivnom odnosu orijentalnih religija naspram kršćanstvu usp. G. Cuscito, *Diffusione del cristianesimo nelle regioni alpine orientali*, »Antichita altoadriatiche« (AAAd) 9, 1976, 308.

5. V. Brunelli, n. dj. (1), 402 i d.; G. C. Menis, *Le giurisdizioni metropolitiche di Aquileia e di Milano nell'antichità*, AAAd 4, 1973, 287 i d.

6. D. Farlati, *Illyricum sacrum*, II, Venezia, 1753, 43; V. Venezia, 1775, 25 i d.

7. G. Cuscito, *La crisi ariana tra Aquileia e Ravenna* AAAd 13, 1978, 333; M. Suić, n. dj. (2-1981), 326; R. Bratož, n. dj. (15), 266.

8. E. Dyggve, n. dj. (4), 51 i d.; F. Bulić - J. Bervaldi, *Kronotaksa solinskih biskupa*, Zagreb, 1912, 24 i d.; B. Gabričević, *Studije i članci o religijama i kultovima antičkog svijeta*, Split, 1987, 291 i d. Općenito o shizmi usp. E. Marcon, »Tituli« e »plebes« nel Basso Isonzo, »Studi Goriziani« 24, 1958, 99; B. Gabričević, *Les origines du christianisme sur la cote orientale de l'Adriatique*, Radovi Zadar 16, 1977, 210 i d.; R. Bratož, n. dj. (15), 261.

9. O salonitanskim križnim crkvama i simbolici križa u ranokršćanskoj arhitekturi općenito usp. E. Dyggve, n. dj. (4), 26 i d.; S. Tavano, *Basiliche minori di Aquileia*, AAAd 1, 1972, 284; S. Piussi, *Le basiliche cruciformi nell'area adriatica*, AAAd 13, 1978, 437 i d.

10. L. Katić, *Povijest splitske biskupije* (negda solinske), Službeni vjesnik biskupije Splitske i makarske 7, 1959, Prilog, 9 i d.; I. Žuvić, IV. I. 29 na sarkofagu iz Solina, »Bogoslovska smotra« (BS) 20, 1932, 1 i d.

10a. J. Zeiller, *Les origines chrétiennes dans la province romaine de Dalmatie*, Paris, 1906, 134 i d.

stvu. Taj će odnos na stanovit način ostati neprevladan do kraja ranokršćanskog razdoblja, pri čemu se na različite načine očituje činjenica da liburnijska ranokršćanska metropola nije samo jedna od podređenih biskupija na području salonitanske metropolije. Samostalnost se Jadera u odnosu na Salonu iskazuje u duhovnoj i materijalnoj sferi, ali i u javnom djelovanju jaderskog biskupa, koji na provincijalnim saborima u Saloni 530. i 533. g. pokreće pitanja od interesa za cijelu provinciju, dok mu potpis stoji neposredno iza metropolitova.¹¹ Štoviše, u problemima prouzročenima neposlušnošću salonitanskog biskupa Maksima papa mu se obraća kao najmjerodavnijem, a ujedno i najodanijem među visokim dalmatinskim klerom. Sklonost se jaderskog biskupa Rimu i papi dodatno ističe s obzirom da istovremeno salonitanski prelat uživa podršku bizantskog dvora i njegovih jadranskih zastupnika, prokonzula i egzarha.¹² To se, između ostalog, očituje i u činjenici da nadbiskupski naslov salonitanskom biskupu vjerojatno daje, ili radije priznaje, carigradski patrijarh.¹³ Naime, u 5. st. navedenu počast nije ni mogao podijeliti rimski papa, jer je zapadna crkva u to vrijeme još nije usvojila, pa je prvi zapadni crkveni velikodostojnik, koji će ponijeti taj naslov, ravenski biskup, odnosno nadbiskup Maur iz druge pol. 7. st.¹³ Znakovito je, međutim, i u skladu s papama vjerojatno odbojnim orijentalnim zasadama salonitanske crkve, da rimski crkveni poglavari salonitanskog biskupa nikada nisu nazvali nadbiskupom.

Veze je pojedinih kršćanskih zajednica sa istočnim ili zapadnim crkvama razmjerno lako slijediti ukoliko o tome postoje suvremeni ili srednjovjekovni pisani izvori. Međutim, teškoće nastaju kada se takovi odnosi nastoje dokučiti na temelju samih materijalnih ostataka. Naime, detaljnije je analiziranje, kao i razlučivanje pojedinih orijentalnih utjecaja posvema neizvjesno, jer je riječ o problemu svake zasebne zapadne ranokršćanske sredine koja svoju ideološku, materijalnu i umjetničku posebnost temelji na vlastitoj pretkršćanskoj tradiciji i poticajima sa Istoka. Tim je poticajima zbog razgranatih komunikacija gotovo nemoguće slijediti posrednike, i općenito, putove pristizanja.¹⁴ Tako se, primjerice, zbog obnavljanja veza Salone sa Carigradom, i Istokom općenito, od vremena bizantsko-gotskih ratova sredinom 6. st., često previdaju otprije uspostavljeni odnosi dalmatinske metropole sa Istokom, a njeno se orijentalno nasljeđe povezuje sa sjevernojadranskim posrednicima.¹⁵ Osobito se to odnosi na područje hagiografije, gdje se čašćenje pojedinih orijentalnih svetaca dugo vremena neopravdano držalo isključivo srednjovjekovnom baštinom.¹⁶

11. M. Suić, n. dj. (2-1981), 330; C. F. Bianchi, *Žara cristiana* I, Žara, 1877, 20 i d.

12. J. J. Wilkes, n. dj. (1), 434; F. Bulić, n. dj. (1), 411 i d.; V. Brunelli, n. dj. (1), 161.

12a. O pojavi da crkveni velikodostojnici sami sebi podjeljuju, odnosno prisvajaju naslove s političkim konotacijama mimo volje vrhovnih crkvenih vlasti usp. B. Migotti, n. dj. (37), 60.

13. Što ne iznenađuje s obzirom da je Ravenna, odnosno Ravenski egzarhat, bizantska enklava na Zapadu. Usp. F. Bulić - J. Bervaldi, *Kronotaksa solinskih biskupa*, Zagreb, 1912, 44 i d.; M. Mazzotti, *Ravenna*, u: *Enciclopedia cattolica* 10, Roma, 1953, 562; M. Matijević-Sokol, *Toma Arhiđakon i crkvena organizacija u Saloni*, Zbornik Zavoda za povijesne znanosti JAZU 15, 1988, 19.

14. A. Harnack, *Die Mission und Ausbreitung des Christentums in der ersten drei Jahrhunderte*, II, Leipzig, 1915, passim; O. Wulff, *Altchristliche und byzantinische Kunst*, I, Berlin, 1914, 1; J. A. Jungmann, *Liturgie der christlichen Frühzeit*, Freiburg, 1967, 113 i d.; G. de Frankovich, *Studi sulla scultura ravennate*, Ravenna, 1958, 103.

15. A. Dabinović, n. dj. (1), 181. Ne treba, međutim, zaboraviti da pojedini autori zagovaraju obrnuti put strujanja utjecaja, iz Salone u Akvileju. R. Bratož, *Cerkvenopolitični in kulturnozgodovinski odnosi med Sirmijem in Akvilejo*, »Zgodovinski časopis« 37/4, 1983, 260.

16. B. Migotti, *Neka pitanja ranokršćanske hagiografije srednje Dalmacije*, »Arheološki radovi i rasprave« (ARR) 11, 1988, 156 i d.

U pogledu je materijalnog nasljeđa za proučavanje odnosa različitih crkava osobito prikladno uspoređivati tipologiju sakralnih građevina i ukrašenog crkvenog namještaja, odnosno građevinskih čestica.

Ranokršćanska se arhitektura Jadera i Salone bitno razlikuje. Jaderska se odlikuje dosljednom tlocrtnom shemom trobrodne bazilike, omjera dužine i širine 3:2, a naosa i bočnih lađa 2:1 do 3:1, uglavnom bez narteksa i lateralnih dodataka, a s prepoznatljivom polukružnom apsidom, širom od srednje lađe, koja toj arhitekturi daje temeljno obilježje.¹⁷ Izvorni predložak osebujne jaderske ranokršćanske bogomolje nije ustanovljen. Bazilikalne se građevine s apsidom širom od naosa sreću u civilnoj pretkršćanskoj arhitekturi u samome Rimu i na Istoku, a kasnije kod pojedinih sirijskih i maloazijskih crkava. Pretpostavka o civilnoj bazilici kao prethodniku zadarske ranokršćanske katedrale, koja bi vjerojatno riješila problem podrijetla tog crkvenog oblika u Jaderu, nije nažalost arheološki potvrđena.¹⁸ Dvije su realne mogućnosti za rješenje navedenog problema. Riječ je ili o rimskom, odnosno lokalno-rimskom nasljeđu pretkršćanskog razdoblja, ili pak o izravnom ugledanju na oblik ranokršćanske arhitekture koji se sporadično javlja na Istoku. Treća teoretska mogućnost da je, naime, taj tip arhitekture u Jaderu preuzet od sjevernojadranskih ranokršćanskih središta Akvileje i Ravene, iz kojih inače prema sjevernom dijelu istočnog Jadrana struje »prerađeni« orijentalni, odnosno konstantinopolski utjecaji, ne dolazi u obzir, jer ni Ravena i Akvileja, kao uostalom ni Konstantinopol, ne poznaju baziliku s apsidom širom od srednjeg broda. S obzirom da se u cjelini ne razabire izrazitija bliskost zadarske ranokršćanske arhitekture s bilo kojim kršćanskim središtem, odnosno krajem, ona se doživljuje kao pretežno autohtono ostvarenje, izraslo na temelju preoblikovanog nasljeđa rimske pretkršćanske arhitekture. U prilog ovoj pretpostavci govori i mogućnost da se uzor temeljnom tipu ranokršćanske arhitekture Jadera eventualno prepozna u većoj od dvije usporedne bazilikalne dvorane u južnom krilu Dioklecijanove palače u Splitu, s obzirom da je ona, sudeći barem prema rekonstrukciji, imala apsidu širu od srednjeg broda.¹⁹ Moguće je da je upravo ta građevina poslužila kao uzor zadarskim ranokršćanskim graditeljima, ali ništa manja nije ni vjerojatnost da je u samome Jaderu postojao, zasad još neutvrđen, takav oblik pretkršćanske bazilike. Osim razmotrenog temeljnog, u jaderskoj se ranokršćanskoj arhitekturi naslućuje još jedan tip crkvene građevine - trobrodna bazilika sa tri orijentirane apside. Takovog su, naime, oblika tri srednjovjekovne zadarske crkve (Sv. Marija Mala, Sv. Marija Velika i Sv. Krševan)²⁰, izrasle na ranokršćanskom sloju, te dvije građevine u okolici Zadra, u Zatonu i Ninu.²¹ U okvirima je ranokršćanske tipologije to izrazito orijentalni oblik, koji se potkraj 6. st. sporadično, i to uglavnom

17. P. Vežić, *Prilog poznavanju tipoloških osobina starokršćanskih bazilika u Dalmaciji*, Rapski zbornik, Zagreb, 1987, 297 i d.; Isti, *Starokršćanska arhitektura u Zadru i na zadarskom području*, Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske (GZSKH) 12, 1987, 161 i d.

18. P. Vežić, n. dj. (17 - Prilog...), 299.

19. J. i T. Marasović, *Dioklecijanova palača*, Zagreb, 1968, si. 34.

20. O Sv. Mariji Maloj usp. D. Miletić - V. Štrkalj, *Arheološka istraživanja u lađama crkve Sv. Marije u Zadru*, GZSKH 2-3, 1977, 117 i d.; Š. Batović, *Rad Arheološkog muzeja u Zadru od 1970. do 1972. godine*,

»Diadora« 6, 1973, 272 i d., o Sv. Mariji Velikoj P. Vežić, *Crkva Sv. Marije Velike u Zadru*, »Diadora« 8, 1975, 119 i d., o Sv. Krševanu Č. Iveković, *Crkva i samostan Sv. Krševana u Zadru*, Djela JAZU 30, 1931; M. Suić, *Novija arheološko-topografska istraživanja antičkog Jadera*, Zbornik Instituta za historijske nauke u Zadru, II, 1958, 25 i d.

21. P. Vežić, n. dj. (17 - Starokršćanska...), 167 i d. Inače, romaničku crkvu Sv. Marije Dyggve i u ranokršćanskoj fazi vidi kao trobrodnu troapsidnu građevinu, dok P. Vežić bočne apside smatra romaničkim dogradnjama. Arhiv Dyggve (Split) - Sjeverna Dalmacija, Nin, 26 B.

u zametnom obliku, kao bočne apsidiole ili apsidne kapelice, pojavljuje i u zapadnim krajevima.²² Stoga ostaje otvoreno pitanje je li taj tip ranokršćanske arhitekture u Liburniju pristigao izravnim putem sa Istoka, posredno iz sjeverne Italije, ili je pak pretežno spontani odgovor domaće sredine na zahtjeve složenije liturgije.

Inače, na već spomenute veze Jadera sa sjevernojadranskim ranokršćanskim krugom upućuju pojedini graditeljski elementi, ponajprije poligonalna apsida, svojstvena inače maloazijsko-konstantinopolskom i ravensko-istarskom prostoru.²³ U samome se Zadru takova apsida javlja jedino na konsignatoriju katedrale, ali je razmjerno česta u crkvama zadarske okolice (Nin, Zaton, Galovac, Mokro Polje, Muline).²⁴ Budući da je maloazijsko-konstantinopolskom krugu svojstvena trostrana ili petorostrana, a ravenskom petorostrana, odnosno sedmorostrana apsida, najvjerojatnije je taj građevinsko-stilski element na zadarsko područje dospio sa sjevernog Jadrana. Donekle na to upućuju petorostrane apside u Zadru, Ninu, Mulinama, Mokrom Polju i Galovcu, a još više ona sedmorostrana u Zatonu.

Ranokršćanska arhitektura šireg zadarskog zaleđa, odnosno prostora između Zrmanje i Krke, predstavlja poseban i složen, a još i sada nedovoljno istražen problem.²⁵ O tome se ovdje neće raspravljati potanko, ali je ipak potrebno osvrnuti se na neke pojedinosti, važne za problematiku ovoga rada. Ponajviše se to odnosi na kombiniranje raznorodnih elemenata i složenih putova njihova pristizanja, kao i združivanja najednom te istom objektu. Zanimljivo je da ruralna arhitektura jaderskog područja, premda ne ponavlja model klasične gradske bazilike s apsidom širom od naosa, također iskazuje nedostatak očitog stranog utjecaja na cjelinu graditeljskog nasljeđa. Stoga se nameće zaključak da je riječ o bogomoljama koje ne nastaju kao posljedica smišljene crkvene politike iz određenog gradskog središta, nego prije kao prilagodba potrebama složene agerske liturgije i vjerske prakse općenito, oslanjajući se vjerojatno i na već postojeće pretkršćanske graditeljske oblike. Najzornije predočenje te ideje predstavljaju tzv. složene agerske crkve - jednobrodne građevine s naosom i nartekсом, te uzdužnim sjevernim i južnim prigradnjama (Bičina, Korlat, Sucevici i eventualno Čuker u Mokrom Polju, te moguće Galovac, Biljane i Ždrapanj).²⁶ Suština problema u vezi s tipologijom tih građevina nije u nasljedovanju viđenih ili nametnutih modela, s obzirom da je srodne oblike moguće prepoznati u privatno-stambenoj, civilno-javnoj, pa i ranokršćanskoj sakralnoj arhitekturi grada i agera na raznim stranama, nego u njihovoj namjeni. Čini se, naime, da je izgled, odnosno prostorni raspored složenih crkava zapravo odgovor ruralnih sredina na osobite potrebe razvijene kršćanske liturgije, koja u jednoj zgradi

22. Usp. R. Rosenthal - Heginbottom, *Die Kirche von Sobota und die Dreiapsidenkirchen des Nahen Ostens*, Wiesbaden, 1982; A. Ovadia, *Corpus of the Byzantine Churches in the Holy Land*, Bonn, 1970, 194 i d.; E. Dyggve, n. dj. (4), 60; S. Tavano, *La basilica patriarcale*, AAAd 1, 1972, 206 i d.; A. Papageorgiou, *L'architecture paleochrétienne de Chypre*, »Corsi di cultura sull'arte ravennate e bizantina« (Corsi) 32, 1985, 299 i d.; R. Krautheimer, *Corpus basilicarum christianarum Romae*, vol. I, *Città del Vaticano*, 1937, 304 i d.; A. Šonje, *Starokršćanska bazilika kod Omišlja na otoku Krku*, Krčki zbornik, sv. 21, Pos. izd. 15, Krk, 1990, 51 i d.

23. F. W. Deichmann, *Einführung in die Christliche Archäologie*, Darmstadt, 1983, 254; G. De Angelis

d'Ossat, *Studiaravennati. Problemi di architettura paleocristiana*, vol. II, Ravenna, 1962, 3 i d.; I. Nikolajević, n. dj. (33), 134; G. de Frankovich, n. dj. (14), 76. passim.

24. O Mokrom Polju usp. V. Delonga, *Prilog arheološkoj topografiji Mokrog Polja kod Knina*, »Starohrvatska prosvjeta« (SHP) IH/14, 1985, 259 i d., o ostalim lokalitetima P. Vežić, n. dj. (17-*Starokršćanska...*), 167 i d.

25. P. Vežić, n. dj. Usp. tkd. B. Migotti, *Ranokršćanska topografija na području između Zrmanje i Cetine* (neobjavljena disertacija), Zagreb, 1991.

26. B. Migotti, *Vrsta i namjena ranokršćanskih sakralnih zdanja na području između Zrmanje i Cetine* (u tisku), bilj. 24-28.

ujedinjuje euharistijsku, memorijalno-cemeterijalnu, a nerijetko i krstioničko-župnu namjenu. Stoga ni tlocrte tih građevina, koji pokazuju znatno smanjenje dužine u odnosu na širinu, ne treba dovoditi u izravnu tipološku vezu s orijentalnim, odnosno bizantskim centralnim oblicima. I nekolicina drugih crkava u zadarskoj okolici, koje se ubrajaju u opisanu tipološku vrstu (Zaton, Privlaka, Muline, Nin - Sv. Marija) iskazuje naglašeno smanjivanje dužine, što, međutim, također valja razlikovati od klasične bizantske centralnosti, strane ranokršćanskoj arhitekturi Liburnije.²⁷ S obzirom da spomenute crkve mahom imaju poligonalnu apsidu, sva je vjerojatnost da i njihov tlocrt u cjelini odražava utjecaj jedne struje ravenske ranokršćanske arhitekture, koja njeguje smanjenu longitudinalnost, moguće kao »prerađeni« odraz veza tog grada s orijentalnim prostorom. Pritom u obzir dolaze neposredni doticaji, s obzirom na zajednicu sirijskih vjernika u Raveni, ali i odrazi snažne gotske prisutnosti u tom sjevernojadranskom gradu, budući da su arijanski Goti u stalnom dodiru sa istočnim strujanjima, duhovnim i materijalnim.²⁸ 0 sjevernojadranskim utjecajima u zadarskoj okolici svjedoči i trikonhalna crkva u Pridragi kod Novigrada, ne toliko tlocrtom same bogomolje, koji je izvorno vjerojatno orijentalni oblik, ali rano proširen posvuda, koliko osmorokutnom krstioničkom zgradom s heksagonalnim krsnim zdencem.²⁹ S obzirom da su ti orijentalno-sjevernojadranski utjecaji zamjetljiviji u okolici Zadra negoli u samome gradu, nije isključeno da su postojali putovi njihova izravnoga pritjecanja u liburnijski ager, moguće posredništvom Gota, koji su na oba područja imali značajnih uporišta.³⁰

Za razliku od Jadera, Salona se ne odlikuje toliko svojstvenom i osebujnom ranokršćanskom arhitekturom, ali ona ipak iskazuje dvije temeljne prepoznatljive odlike. Jedna se odnosi na tipološku raznorodnost, s obzirom da postoji veći broj izduženih i centralnih tlocrta, a druga na činjenicu da jedan tlocrtni oblik ipak prevladava. U literaturi se uvriježio pod nazivom salonitanske bazilike - uzdužne trobrodne građevine s polukružnom apsidom, narteksom i pastoforijima, omjera dužine i širine 2:1, a naosa i lađa 3:1, ili neznatno manje.³¹ Upravo pojava većeg broja različitih graditeljskih tipova i oblika, ishodište kojih je teoretski moguće tražiti u istočnim i zapadnim dijelovima Carstva, pokazuje da tu, kao ni u Jaderu, nema govora o cjelovitu utjecaju nekog određenog središta ili kraja. Također se može pretpostaviti da je, s obzirom da se znatan broj salonitanskih crkava podiže na temeljima ranije civilne arhitekture, autohtono pretkršćansko nasljeđe imalo određenog udjela u stvaranju raznovrsne tipologije ranokršćanskog graditeljstva dalmatinske metropole. Osobito se to odnosi na termalna postrojenja, koja se u pravilu ili obogaćuju kršćanskim sadržajima oratorijskog tipa, ili se pak na njihovim temeljima grade ranokršćanske crkve.³²

27. Tlocrte navedenih crkava usp. kod P. Vežić, n. dj. (24). Inače, odlika je centralnosti predjustinijanske arhitekture smanjivanje dužine u odnosu prema širini, bez popratne osobite bizantske prostorne raščlambe. G. A. Sotiriou, *Die altchristlichen Basiliken Griechenlands*, Atti IV Congr. Intern. Archeol. Crist., vol. I, Roma, 1940, 363; T. F. Mathews, *The Early Churches of Constantinople: Architecture and Liturgy*, Pennsylvania State Univ. 1971, 11 i d.

28. Usp. G. De Angelis d'Ossat, n. dj. (23); R. Krautheimer, n. dj. (22), 11.

29. P. Vežić, n. dj. (24), 172. Identičan je oblik krstionice poznat iz Grada. G. Bovini, *Grado paleocristiana*, Bologna, 1973, 100 i d.

30. A. Uglešić, *Rimska provincija Dalmacija pod vlašću Istočnih Gota*, Radovi Zadar 30, 1992, 65 i d.

31. E. Dyggve, n. dj. (4), 21 i d.; N. Cambi, *Starokršćanska crkvena arhitektura na području salonitanske metropolije*, »Arheološki vestnik« 29, 1978, 606 i d.; E. Marin, *Salona christiana* - pregled, VAHD 80, 1987, 57 i d.

32. Primjerice, tzv. oratorij A, velike terme u blizini biskupskog središta i sam katedralni sklop, termalni sklop u zapadnom dijelu grada, istočna i bazilika kraj luke itd. Usp. E. Dyggve, n. dj. (4), passim; A. Rendić-Miočević, *Salona, Solin - istraživanja oko sjevernog trakta bedema*, »Arheološki pregled« 15, 1973, 57.

Prijašnje su interpretacije salonitanskog kršćanstva, zahvaljujući najviše E. Dyggveu, bile prožete svekolikim »prepoznavanjem« orijentalnih utjecaja, što je izazvalo odgovor u smislu prenaplašenog odbacivanja, odnosno odricanja važnosti tim elementima.³³ Uvažavajući činjenicu da je zapadno kršćanstvo u većini svojih sadržaja više ili manje preoblikovan odraz orijentalne sredine, u Saloni su pojedini istočnjački utjecaji ipak toliko izraziti i vjerodostojni da je nemoguće previdjeti ih ili zanemariti. Pritom je značajno da se javljaju prije 6. st., kada »orijentalizacija« kršćanske ekumene postaje općom pojavom.³⁴ Inače se očituju radije u pojedinostima, kao što su opći razmjeri građevine, trodijelno svetište, odvojeno od naosa, rastvoreni južni narteks, produženje srednje lađe prema apsidi i slično, negoli u cjelovitim građevinskim oblicima.³⁵ I jedan element prostorne morfologije salonitanskog urbanizma upućuje na utjecaj orijentalnog čimbenika u tom gradu. Naime, od desetak je pouzdano utvrđenih ranokršćanskih crkava unutar Salone čak pet građevina smješteno u njenu istočnom dijelu, koji je, osim toga, udomio i najvažniji gradski ranokršćanski sklop, katedralni. Pritom je riječ o činjenici da su salonitanski orijentalni doseljenici naseljeni pretežno u istočnom dijelu grada.³⁶

Zanimljivo je da salonitanska okolica, za razliku od jaderske, koja njeguje znatnu samostalnost u odnosu na matično središte, u velikoj mjeri slijedi tipološku raznovrsnost, svojstvenu samoj Saloni.³⁷ U cjelini je odnos tipologije crkvenih građevina u oba grada takav da iskazuje temeljno nasljeđe vlastitog graditeljstva, uključujući i ono iz pretkršćanskog razdoblja, te pojedinosti vezane uz crkveno-liturgijske utjecaje iz drugih područja. Razlika je pritom u činjenici da ti utjecaji sa strane, u mjeri u kojoj ih je moguće dokučiti, na području Jadera, odnosno njegove okolice, pristižu pretežno s područja sjevernog Jadrana, a u središnju Dalmaciju u znatnijoj mjeri iz istočnih krajeva.

Međusobna usporedba graditeljskih oblika Jadera i Salone otkriva tipološki siromašniju, ali dosljedniju i jasnije oblikovanu provincijalnu sredinu liburnijske metropole, s naglašenom samosvojom notom u preoblikovanju pretpostavljenih uzora, ishodište kojih se uvijek ne razabire sa sigurnošću. Nasuprot tome, bogatstvom graditeljskih oblika Salona odaje izrazite odlike periferno-provincijskog miljea, u dobrom smislu tog izraza, na razmeđu Istoka i Zapada.³⁸

S obzirom na očite razlike u tipologiji ranokršćanskih građevina Jadera i Salone, i to upravo u liturgijski važnim elementima, svetištu i narteksu, veoma je vjerojatno da

33. E. Dyggve, n. dj. (4), 26, passim; I. Nikolajević, *O poreklu »orijentalnih« uticaja u ranohrišćanskoj umetnosti u Dalmaciji*, Zbornik Filozofskog fakulteta u Beogradu XII/1, 1974, 125 i d.

34. R. Krautheimer, n. mj. (28); Isti, *Studies in Early Christian, Medieval and Renaissance art*, London, 1971, 209; R. F. Hoddinott, *Early Byzantine Churches in Macedonia and Southern Serbia*, London - New York, 1963, 42; G. de Frankovich, n. dj. (14), 31 i d.; B. Gabričević, n. dj. (8-1977), 214; H. Torp, *Byzance et la sculpture copie du VIe siècle a Baoût et Sakkara, Synthronon*, Pariš, 1968, 11 i d.; Ž. Rapanić, *Razvitak skulpture u Dalmaciji od 6-9. st.* (disertacija), Zagreb, 1982, 231; I. Nikolajević, *Nekoliko reljefa geometrijskog stila iz Dalmacije*, Zbornik radova Vizantološkog instituta (ZRVI) 11, 1968, 15 i d.; P. Verzzone, *La scultura decorativa dell'alto Medio Evo in Oriente e in Occidente I: Dalsecolo IV al 725*, »Corsi« 10, 1969, 374.

35. R. Egger, *Der altchristliche Friedhof Manastirine, Forschungen in Salona II*, Wien, 1926, 57; E. Dyggve - R. Egger, *Der altchristliche Friedhof Marusinac, Forsch. in Salona III*, Wien, 1939, 104; E. Dyggve, n. dj. (4), 81, passim.

36. Usp. bilj. 4 i 31.

37. B. Migotti, *Ranokršćanska topografija na području između Krke i Cetine*, Zagreb, 1990, 68.

38. Izrazi »provincijski« i »periferan« u pogledu umjetničkih dostignuća ovdje se rabe prema obrascu Lj. Karamana, gdje je provincijski duh obilježen ponajprije slobodnom preradbom dominantnih utjecaja iz jednog središta, dok periferna sredina provincijsku slobodu stvaranja dodatno obogaćuje otvorenošću prema raznorodnim i višestrukim utjecajima. Usp. Lj. Karaman, *O djelovanju domaće sredine u umjetnosti hrvatskih krajeva*, Zagreb, 1963; A. Grabar, *Le premier art chrétien* (200-395), Pariš, 1966, 54 i d.

se u crkvama tih dvaju gradova njegovala različita obredna praksa. Naime, liturgijska se zamisao sakralne građevine odražava na funkcionalnom uređenju njena unutrašnjeg prostora, ovisno o prirodi i načinu odvijanja bogoštovnih čina, pri čemu se liturgijske osobitosti ne iskazuju samo u cjelokupnoj postavi plana i oblika pojedinih građevinskih čestica, nego još više u samoj činjenici njihova (ne)postojanja, a osobito u rasporedu i načinu međusobnog komuniciranja liturgijski važnih dijelova crkve, svetišta i nartekse.³⁹

Temeljna je odlika rimske liturgije razmjerna jednostavnost rituala, i sukladno tome, crkvenog plana, u kojem prevladava višebrodna bazilika s polukružnom apsidom na istočnoj ili pak zapadnoj strani, bez osobitog naglaska na liturgijski najvažnijim prostorima istočnog i zapadnog pročelja. Naprotiv, narteks i svetište s adjecencijama su u žarištu interesa istočnih liturgija i, slijedom toga, crkvenih planova. Međutim, unatoč prebogatoj arheološkoj evidenciji i literarnim izvorima, nisu usuglašena gledišta o odnosu istočnih liturgija, ponajprije sirijske, s bizantskom, osobito s obzirom na pitanje je li trodijelno svetište, nužno u istočnoj liturgiji, uvjet odvijanja i bizantskog obreda. Naime, u središtu su bizantske mise ophodi tzv. Malog i Velikog ulaza, kojima je za stvaranje liturgijskih povorki potreban narteks, ali im je, po svemu sudeći, umjesto trodijelnog svetišta dostatna i jedna pomoćna prostorija. Ona je u početku smještena uz narteks, a kasnije uz apsidu. Ukratko, rimska se liturgija može odvijati bez posebno uređenih pomoćnih prostora, a istočnoj je potrebno trodijelno svetište, koje može biti simetrično, ili se pak južna prostorija, u pravilu martirij, razlikuje od sjeverne. Istovremeno je uvjet odvijanja bizantskog, odnosno konstantinopolskog rituala zastupljenost i sadržajna povezanost nartekse i svetišta s najmanje jednim pomoćnim prostorom.⁴⁰

Podrobnija je studija o liturgijskim preduvjetima ranokršćanske arhitekture moguća samo ondje gdje temeljito istražene građevinske ostatke prate i suvremeni literarni izvori o tom problemu.⁴¹ Stoga je razumljivo da na našem području, za koje ne postoje pisani izvori o liturgijskim sadržajima, a broj je cjelovito istraženih crkava nedostatan, može biti govora samo o općim pravilima, odnosno natuknicama vezanima uz uređenje nartekse i svetišta. Cjelovito se funkcioniranje crkvenog prostora u smislu odvijanja bogoštovnih čina može tek pretpostaviti, i to opet samo u okvirnim naznakama.

Budući da vrsta obreda koji se odvija u crkvi ovisi ponajprije o namjeni građevine, iz ovog su razmatranja isključene agerske bogomolje u okolici Jadera i Salone. Naime, njihovi tlocrti, što se ponajprije odnosi na složene građevine, a potom i druge, koje nerijetko naknadno dobivaju ili preuređuju liturgijski bitne dijelove, upućuju na združenu euharistijsku i cemeterijalno-memorijalnu namjenu.⁴² Budući da većina agerskih crkava vjerojatno ne nastaje prije polovice 5. st., prijelomnog trenutka opće, pa i

39. K. Gamber, *Liturgie und Kirchenbau*, Regensburg, 1976, 140 i d.; A. Fliche - V. Martin, *Histoire de l'église depuis les origines jusqu' a nos jours*, T. V, Pariš, 1938, 492 i d.; W. H. C. Frend, *The Revival of Berber Art*, u: *Town and City in the Early Christian Centuries*, London, 1980, 31; J. Sader, *Le lieu de culte et la messe syro-occidentale selon le »De oblatione« de Jean de Dara*, »Orientalia cristiana analecta« 223, 1983, 20.

40. Treba napomenuti da Mali i Veliki ulaz obilježavaju bizantsku liturgiju Justinijanova razdoblja, ali im se zameci u istočnim crkvama sreću već u 4. st. R. F. Hodinott, n. dj. (34), 39, passim; A. Ovadih, n.

dj. (22), 195; R. Rosenthal-Heginbottom, n. dj. (22), 149; J. Lassus, *Sanctuaires chrétiens de Syrie*, Pariš, 1947, 162 i d.; J. Jeličić, *Diakonikon ranokršćanske crkve u Lovrećini na Braču*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji (PPUD) 26, 1986-1987, 33 i d.; T. F. Matthews, n. dj. (27); Isti, *An early Roman chancel arrangement and Us liturgical functions*, »Rivista di archeologia cristiana« (RAC) 38/1-2, 1962, 79 i d.

41. J. Lemarie, *La liturgie d'Aquilee et de Milan au temps de Chromace et d'Ambrose*, AAAd 4, 1973, 249 id.; J. Sader, n. dj. (39), 21 i d.

42. Usp. bilj. 26.

liturgijske orijentalizacije kršćanskog svijeta, za raspravu su o liturgijskim zasadama ranokršćanske arhitekture u Dalmaciji pogodnije gradske crkve Jadera i Salone, podignute pretežno u 4. i prvoj polovici 5. st.⁴³

Već i površan pregled istaknutih crkvenih tipova tih dvaju ranokršćanskih središta otkriva temeljnu liturgijski znakovitu razliku među njima. Tlocrti su jaderskih bazilika primjer stroge i čitljive zamisli, bez osobitog naglaska na svetišnom ili ulaznom prostoru, odnosno pastoforijima i nartekstu. S druge je strane težište salonitanskih crkava upravo na nartekstu i svetištu, opremljenom pomoćnim prostorima na jednoj ili obje strane apside, s time da jedna od salonitanskih bogomolja ima i klasičnu orijentalnu trodijelnu shemu svetišta.⁴⁴ S obzirom na prije izložen temeljni nacrt odvijanja ranokršćanskih liturgija, može se pretpostaviti da je jaderska crkvanjegovala jedan vid zapadnorimskog, a salonitanska orijentalno-sirijskog liturgijskog obreda.⁴⁵ Pritom je zanimljiva, usprkos prisnoj povezanosti jaderske i akvilejske crkve, zasvjedočene crkveno-političkim i hagiografskim utjecajima, potpuna neovisnost jaderske ranokršćanske arhitekture od akvilejske, što pretpostavlja i različitost obreda.⁴⁶ Taj detalj istovremeno na posredan način osnažuje pretpostavku o zapadnorimskoj liturgiji u jaderskoj crkvi, s obzirom da su utjecaji afričke, a eventualno i sirijske liturgije u akvilejskoj sredini i literarno zasvjedočeni.⁴⁷

U sklopu cjelokupnog građevinskog ustroja kršćanske bogomolje i ukrasni motivi njena namještaja mogu u stanovitoj mjeri otkrivati veze s liturgijskim sadržajima, jer teme u ranokršćanskoj umjetnosti najčešće imaju i simboličku vrijednost.⁴⁸

Uopćeni pregled učestalih motiva na ranokršćanskom namještaju zadarskih i salonitanskih crkava ostavlja dojam o sličnom sadržaju:

	Jader	Salona
<i>Križ</i>	- latinski ili grčki, urezan ili reljefan, blago do izrazito proširenih krajeva, praćen slovima alfa i omega;	latinski ili grčki, pretežno urezan, ali i reljefan, u pravilu trokutasto ili lepezasto proširenih krajeva;
<i>Geometrijskimotivi</i>	- oktogon, romb, krug;	rombični prepleti, različite kombinacije krugova, pravokutnika i višekuta, meandar, geometrijska rozeta;
<i>Biljnimotivi</i>	- vinova loza, vitica, palma, naturalistička rozeta, akant, badem;	akant (od lisnatog do geometrijski stiliziranog oblika), palmeta, vinova loza, vitica, bršljari, ljiljan, složenica akanta i palmete, ostale biljke;

43. Usp. bilj. 34.

44. Usp. bilj. 17 i 20. O Vranjicu vidi E. Dyggve, n. dj. (4), Fig. IV/28.

45. Usp. bilj. 39 i 40.

46. To inače nije neobična pojava u odnosima među crkvama, s obzirom da pojedine od njih često crkveno-politički pripadaju jednom okruženju, a u bliskim su vezama s drugim sredinama, poradi čega primaju utjecaje s različitih strana. Usp. G. C. Menis, n. dj. (5), 278; J. G. Davies, *The Origin and Development of early*

Christian church Architecture, London, 1952, 10; F. Salata, *L'antica diocesi di Ossero e la liturgia slava*, Pola, 1897, 19 i d.; R. M. Harrison, *Churches and Chapels of Central Lycia*, »Anatolian Studies« 13, 1963, 151.

47. N. Duval, *L'architecture de l'Afrique du nord dans ses rapports avec le nord de l'Adriatique*, AAAD 5, 1974, 353 i d.; J. Lemarie, n. dj. (41), 269.

48. Ž. Rapanić, *Predromaničko doba u Dalmaciji*, Split, 1987, 103.

Životinjski motivi

-ptica, riba;

janje, riba, ptica;

Ostali motivi

-kantaros, astragal, ljuske.

astragal, kanelire, ljuske.

Nasuprot općem dojmu o srodnosti motiva, podrobnija analiza otkriva da je riječ o djelatnosti dva potpuno različita radionička središta, koja viđene predloške, sastavljene od uobičajenih ranokršćanskih motiva, preuzimaju odabirno, prerađujući ih i međusobno povezujući na osobit način. Temeljna zajednička osobina jaderskih i salonitanskih ranokršćanskih klesarskih radionica leži u izrazitom geometrizmu, kojemu su podređene sheme prevladavajućih biljnih i rjeđih životinjskih likova. U jaderskom je krugu, čini se, k tome zastupljen i figuralni stil ukrašavanja crkvenog namještaja, ali u nešto manjoj mjeri.⁴⁹ Međutim, i spomenutu temeljnu zajedničku osobinu dviju radionica - geometrizam, ostvaruju njihovi majstori na potpuno različit način. Pluteji su zadarskih crkava pretežno ispunjeni reljefnim oktogonima, istokračnim križevima blago lepezastih krajeva i naturalistički predočenim rozetama, dok su stupci s kapitelicima u obliku badema ponekad ukrašeni motivom palme, rozete ili ptice.⁵⁰

Salonitanski pluteji otkrivaju dva smjera geometrijskog načina ukrašavanja. Jedan se podudara s jaderskom »školom« samo u temeljnoj zamisli potpunog prekrivanja površine različitim motivima, koji su, međutim, drukčiji od jaderskih: isprepleteni ili na različite načine združeni kružni i pravokutni oblici, meandri, ljuske i rombovi, križevi i krizmoni u kružnim okvirima i slično.⁵¹ Drugi smjer njeguje strogu prazninu glatkih ploha namještaja, razbijenu isključivo simboličkim motivom križa ili krizmona po sredini. Za razliku od Zadra, gdje se pojavljuju gotovo isključivo krajnje stilizirani četvorolisni, odnosno bademasti kapitelići, u Saloni su zastupljeni svi oblici postupne stilizacije korintskog kapitela, od naturalističkog do krajnje pojednostavljenog u obliku četiri glatke plohe.⁵²

Podemo li od temeljne pretpostavke da je geometrijska umjetnost u svojoj biti orijentalizirajuća, i činjenice da se sklonost afiguralnosti općenito traži u židovskoj komponenti sirijskog umjetničkog kruga, postavlja se problem ne samo ishodišta nego i načina, odnosno putova pristizanja orijentalnih utjecaja u Jaderu i Saloni.⁵³ Jedna je sredina pod utjecajem druge, kada se to odražava u obilnom uvozu ili općem umjetničkom profilu, odnosno združivanju mnogih prepoznatljivih elemenata. Jader i Salona ne iskazuju takve oblike ni u međusobnom, a ni u odnosu spram nekog drugog mediteranskog crkvenog središta. Slične, premda ne potpuno identične kombinacije motiva sa zadarskih pluteja sreću se sporadično u sirijskoj i maloazijskoj ranokršćanskoj reljefnoj

49. W. Gerber, *Die Bauten im nordwestlichen Teile der Neustadt von Salona, Forschungen in Salona I*, Wien, 1917; R. Egger, n. dj. (35); E. Dyggve - R. Egger, n. dj. (35); J. Brindsted, *La basilique des cinq martyrs à Kapljuč, Recherches à Salone I*, Copenhagen, 1928, 36 i d.; P. Vežić, *Klesarska radionica u kasnoantičkom Zadru*, Biogradski zbornik 1, Zadar, 1990, 247 i d.; B. Migotti, *Dekoratívna ranokršćanska kamena plastika jaderskog i salonitanskog kruga. Temeljne osobine i međusobne razlike*, »Diadora« 13, 1991, 293.

50. B. Migotti, n. dj. (49), 291 i d.

51. Isto, 297.

52. Isto, 298.

53. Usp. B. Gabričević, n. dj. (8-1977), 214; N. Cambi, *Krist i njegova simbolika u likovnoj umjetnosti Dalmacije*, VAHD 70-71, 1977, 97; J. Lassus n. dj. (40), 289. O putovima pristizanja utjecaja usp. bilj. 14. O Židovima u Saloni usp. F. Bulić, *Jevrejski spomenici u rimskoj Dalmaciji i jevrejsko grobište u Solinu*, VAHD 49, 1926-27, 116 i d.; B. Gabričević, *Židovska vjerska općina u Saloni*, u: *Studije i članci o religijama i kultovima antičkog svijeta*, Split, 1987, 234 i d.

skulpturi, ali i na zidnim, odnosno podnim mozaicima Rima i Akvileje.⁵⁴ Prisni crkveno-politički odnosi jaderske i akvilejske crkve navode na pomisao da su upravo iz sjevernojadrankog kruga pristizale umjetničke pobude, odnosno stilski predlošci.⁵⁵ U prilog tome govori i omiljenost motiva palme s nadolje povijenim listovima u Jaderu, s obzirom da je riječ o tipičnom konstantinopolsko-ravenskom elementu.⁵⁶

U 5. i 6. st. vlastita se djelatnost mnogih istočnih radionica, osobito u Maloj Aziji i Iliriku, iscrpljuje u nemaštovitom oponašanju konstantinopolskih predložaka. Gradovi zapadnog Mediterana uglavnom su se, s izuzetkom Ravene, oduprli toj općoj sklonosti, združujući strujanja, odnosno uvoz i oponašanje iz svjetske kršćanske metropole s autohtonim nasljeđem i umjetničkim htijenjem. Na taj su način sjeverni i istočnojadranski gradovi ustanovili svojevrsnu mediteransku ranokršćansku umjetničku zajednicu.⁵⁷ Po svemu su se sudeći u okvirima tog kruga i jaderski majstori crkvene umjetnosti uspjeli oteti »robovanju« konstantinopolskoj modi. Naime, osim prije spomenutog motiva palme povijenih listova, na namještaju se zadarskih crkava ne sreće ni jedan od svojstvenih konstantinopolskih sadržaja, primjerice prazne plohe ukrašene križevima, krizmon s vrpcom bršljana, križ ili krizmon s jaganjcima i slično. Moguće je također da su pojedini orijentalni utjecaji u djelokrug jaderskih majstora prispijevali i izravnim putem, na što upozorava razmjerno česta pojava lepezastog grčkog križa u kružnom okviru, s obzirom da taj, inače izrazito orijentalni motiv, nije osobito omiljen ni na sjevernojadrankom prostoru, ni u Saloni.⁵⁸ Međutim, bez obzira na izvor pristizanja uzora za pojedinačne motive na zadarsko područje, najvažnijom se iskazuje činjenica da je ta sredina iznjedrila vlastitu ranokršćansku klesarsku umjetničku djelatnost, lišenu prevladavajućih utjecaja iz bilo kojeg drugog mediteranskog središta. Njena je temeljna odlika u tome što preuzete motive preoblikuje i združuje prema vlastitom viđenju, odnosno zamisli i ukusu naručitelja, ostvarujući, uspješnije od mnogih drugih mediteranskih crkvenih središta, zapaženu samosvojnu vizualnu osobnost.

Prije spomenuta sklonost afiguralnosti i geometrizaciji u ranokršćanskoj reljefnoj skulpturi Salone zasigurno ima korijene dublje od vremena kada, tijekom 5. st., dolazi do prevladavanja orijentalnog raspoloženja u kršćanskoj umjetnosti i filozofiji diljem ekumene.⁵⁹ Simboličko-geometrijsku umjetničku struju u Saloni opravdano je dovoditi u ideološki sklop s obzirom na neospornu orijentalnu jezgru tamošnje ranokršćanske općine, kao i na činjenicu da pretkršćanska umjetnost grada njeguje figuralnost.⁶⁰ Većina se geometrijskih motiva, koji popunjavaju plohe salonitanskih pluteja, sreću na različitim mjestima diljem Mediterana, osobito u Siriji, Grčkoj i Konstantinopolu, ali se ne može

54. J. Strzygowski, *Asiens bildende Kunst in Stichproben, ihr Wesen und ihre Entwicklung*, Augsburg, 1930, 629 i d.; M. Gough, *The Origins of Christian Art*, London, 1973, 73; Ž. Rapanić, *Kasnoantička »palača« u Ostrvici kod Gata (Poljica)*, Izdanja Hrv. arheol. društva, sv. 8, 1984, 241; S. Tavano, *Aquileia, guida dei monumenti cristiani*, Udine, 1984, 82.

55. Usp. bilj. 5 i 6.

56. Usp. bilj. 23.

57. F. W. Deichmann, *L'architettura bizantina a Costantinopoli*, »Corsi« 1956/11, 39; Isti, *Zur spätantike bauplastik von Ephesos*, Mélanges Mansel I, Ankara, 1974, 560; I. Nikolajević, *Ranovizantiska dekorativna plastika u Makedoniji, Srbiji i Crnoj Gori*, Beograd, 1957, 72; G. De Angelis d'Ossat, / *due poli dell'archi-*

tettura paleocristiana nell'alto Adriatico: Aquileia e Ravenna, AAAd 13, 1978, 340; A. Grabar, *Vàge d'or de Justinien*, Pariš, 1966, 98; J.-P. Sodini, *La sculpture architecturale à l'époque paleochrétienne en Illyricum*, Atti Congr. Intern. Archeol. Crist. X, Città del Vaticano — Thessalonique, 1984, 296.

58. Usp. N. Duval - V. Popović, *Caricin Grad*, I. Beograd - Rome, 1984, 5, Fig. 4; H. C. Buttler, *Early Churches in Syria (4th - 7th c)*, Princeton 1929, 233, 111, 246, 250; W. M. Ramsay - G. M. L. Bell, *The Thousand and One Churches*, London, 1909, Fig. 321.

59. Usp. bilj. 34.

60. Riječ je o mozaičkoj umjetnosti. Usp. E. Dyggve - R. Egger, n. dj. (35), O orijentalcima u Saloni usp. bilj. 4.

ustanoviti posvemašnja bliskost tih sadržaja s bilo kojim određenim radioničkim središtem. U okviru prije spomenutog konstantinopolsko-mediteranskog ranokršćanskog umjetničkog kruga salonitanski su majstori smišljeno odabirali samo pojedine elemente, najčešće simbolične križeve po sredini inače praznih ploha pluteja, zatim motiv križa ili krizmona ukrašen vrpcama bršljana, praćen ponekad dvama jaganjcima sa strana. Riječ je, naime, o sklonosti da se realistične predstave Krista zamijene simboličkim prizorima, u čemu se nazire dogmatsko-teološka potka.⁶¹ Veoma je vjerojatno da je i sklonost geometrijskom izrazu u cjelini salonitanske ranokršćanske umjetnosti u skladu s takovim ideološkim promišljanjima. S obzirom da nedostatak suvremenih literarnih tekstova ne dopušta detaljnije pronicanje u crkvenu misao salonitanskog klera, preostaje zadovoljiti se saznanjem da je ona bez sumnje bila oporbenjačka i samosvojna.⁶² Pretpostavku da se izbor simboličkih i alegorijskih motiva podudara s temeljnim ideološkim gledištem potvrđuje i činjenica da se, usprkos sporadičnom uvozu iz Konstantinopola i oponašanju pojedinih tamošnjih motiva, u cjelini zanemaruje trend kičene raskoši, koja se u tom gradu njeguje istovremeno sa strožom geometrijskom strujom. Ukratko, iz sadržaja ranokršćanske mediteranske umjetničke zajednice salonitanski klesari odabiru i njeguju one elemente koji se uklapaju u otprije izgrađen duhovni i umjetničko-stilski nazor suzdržane strogosti. Stoga se može ustvrditi da je salonitanska, slično kao i jaderska ranokršćanska klesarska proizvodnja samosvojna djelatnost, koja se općenito smije vezati uz orijentalno nadahnuće, i to vjerojatno izvorno, ali ne i uz neko određeno crkveno središte. Međutim, kao što se jaderska i salonitanska proizvodnja na podlozi slične zamisli razlikuju u likovnom ostvarenju umjetničkih sadržaja, tako se razlikuju i u uporabi jednog motiva, koji nosi jak dogmatski naboj. Riječ je o križu, koji je kao temeljni simbol svakog ranokršćanskog kruga na različite načine uklopljen u oblikovne sheme ukrašavanja ranokršćanskog namještaja i građevinskih čestica u Jaderu i Saloni. Međutim, te se dvije sredine razlikuju po načinu i učestalosti uporabe spomenutog motiva. Prije svega, u Saloni se on često rabi kao jedini ukras inače praznih ploha pluteja, a u Zadru nije bilo tako. Osnovna je razlika ipak u tome što su dijelovi namještaja i građevinskih elemenata salonitanskih crkava gotovo preplavljeni simboličkim križevima, dok se u Jaderu taj motiv javlja u znatno manjoj, rekli bismo, uobičajenoj mjeri, uzimajući u obzir i slabiju istraženost u odnosu na Salonu.⁶³ Takove prilike očito odražavaju osobito ideološko okruženje i opću atmosferu u kojoj se razvila salonitanska kršćanska općina. Riječ je, naime, o progonima vjernika i nesumnjivo zdušnoj poganskoj oporbi novoj vjeri, pri čemu se gotovo neumjerenim isticanjem temeljnog kršćanskog simbola naglašava teško stečena pobjeda kršćanstva u različitim elementima ne samo vjerskog nego i općeg društvenog života grada.⁶⁴ Istovremeno se, s obzirom na simboliku uporabe križa, naslućuju opuštenije prilike u kojima je sazrijevalo kršćanstvo liburnijske metropole, na što upućuje i razlika u smještaju biskupskih središta u oba grada. Naime, katedralni sklopovi u ranokršćanskim gradovima u načelu nastaju u predgrađima, radi prvobitne tajnosti, ali i njome potaknute tradicije kultnog mjesta, te jednostavnijeg rješavanja imovinsko-pravnih oblika zapsjedanja terena.⁶⁵ Salona, središte ranog, po-

61. N. Cambi, n. dj. (53), 97.

62. Usp. bilj. 8 i 10.

63. B. Migotti, n. dj. (49), 304.

64. O progonima u Saloni i salonitanskoj hagiografskoj predaji usp. H. Delehay, *Contributo bibliografico alla questione dei maniri salonitani*, Bullettino di ar-

cheologia e storia dalmata (BD) 35, 1912 (Suppl.)

65. D. Claude, *Die byzantinische Stadt im 6. Jh.*, München, 1969, 89; G. Dagron, *La christianisme dans la ville byzantin*. *Dumbarton Oak Papers* 31, 1977, 5; J. Lassus, *Les edifices du culte autour de la basilique*, Atti Congr. Intern. Archeol. Crist. VI, Roma, 1965,

tajnog i proganjanog kršćanstva, posve se uklapa u takovu shemu. Istovremeno se Jader, s biskupskim sklopom smještenim posred grada na forumu, ubraja u one rjeđe sredine, koje su brže i, čini se, znatno bezbolnije, pomirile suprotnosti dvaju religijskih sustava, kršćanskog i poganskog, ponajprije stoga što se nova vjera ondje nije osobito isticala u vrijeme progona.⁶⁶

Ovako bi se naznačene prilike mogle dovesti u vezu i s nekim hagiografskim elementima života dviju dalmatinskih crkava, gdje se najveće razlike očituju u skupini mjesnih, odnosno domaćih svetaca.⁶⁷ Bogata je hagiografska baština Salone, kao bitna sastavnica uz političku, stratešku i gospodarsku, bez sumnje utjecala na preobražaj grada u metropolijsko središte cijele Dalmacije.⁶⁸ Usprkos činjenici daje to hagiografsko nasljeđe opće poznato i povijesno dokumentirano, sagledavanje je cjelokupnog hagiografskog kruga Salone, u smislu posvete njenih bogomolja, zapriječeno činjenicom što gradske bazilike, osim biskupske, posvećene Kristu i Mariji, nisu ostavile svjedočanstvo o naslovnicima. Stoga nije ni jasno u kojoj se mjeri razvilo štovanje domaćih mučenika Dujma, Anastazija i ostalih u pravom smislu, to jest prenošenjem njihovih relikvija u svetišta gradskih crkava.⁶⁹ Međutim, za bit je ovog razmatranja dovoljna i sama činjenica da su salonitanski mučenici povijesna stvarnost i da se smještaj biskupskog crkvenog središta na rubnome dijelu grada može povezati s neraspoloženjem prema kršćanima i proganjanjem njihovih prvaka. S druge se strane tek pretpostavlja da je i Jader imao svoje mučenike, zasad povijesno bezimene, arheološki tragovi kojih se navodno naslućuju u ceterijalnom sklopu u Mulinama na otoku Ugljanu.⁷⁰ Ta, arheološki nedokazana pretpostavka, zasad, nema sigurnije podloge, tim više što je bilo i drugih kršćanskih središta, znamenitijih od Jadera, koji su dali jednog ili nijednog mučenika.⁷¹ Izostanak se vlastite hagiografske predaje u Jaderu odražava na dva načina, koja naglašavaju razliku prema salonitanskom ranokršćanskom krugu. Prvi se odnosi na već spomenuti smještaj katedralnog sklopa u samome središtu Jadera, što upućuje na pomirljivije okruženje u kojemu je stasala kršćanska zajednica, najvjerojatnije nakon razdoblja velikih progona potkraj 3. i početkom 4. st. Naime, izostanak martira, svakako, upućuje na slabiju, odnosno kasniju kristijanizaciju neke sredine.⁷² I tipološki se katedralni sklopovi Jadera i Salone međusobno razlikuju upravo u onim osobinama, o kojima se u ovome radu raspravlja. Tako je salonitansko biskupsko središte izrazit primjer spontane preobrazbe stambene u sakralnu arhitekturu slobodnog i neodređenog prostornog plana, što upućuje na improvizatorsko okruženje sredine u kojoj prevladava orijentalni duh sličnih osobina. Naime, zapadna je misao općenito podložnija redu i pravilima, što se, po svemu sudeći, odražava na urednijem i jasnije zacrtanom planu jaderskog katedralnog sklopa.⁷³ Još je značajnija u smislu proučavanja utjecaja koji su na osobit način obilježili salonitansku i jadersku kršćansku sredinu - činjenica da je izostanak vlastitih mučenika Jader »nadoknadio«⁷⁴ prihvaćanjem akvilejskih svetaca-zaštitnika, ponajprije Anastazije i Krševana, dodijelivši im s vremenom gotovo mjesno obilježje.⁷⁴ Taj se

585 i d.; E. Dyggve, *Salona cristiana*, Atti Congr. Intern. Archeol. Crist. III, Roma, 1934, 248 i d.; M. Suić, n. dj. (2-1981), 332.

66. Usp. hT. 70 i 71
cn n ^ " / . j r - . J

67. O grupiranju svetaca i podjeli na opće, susjedne i domaće usp. B. Migotti, n. dj. (16) 139.

68. Usp. bilj. 64.

69. Usp. B. Migotti, n. dj. (16), 151.

70. Usp. M. Suić, n. dj. (2-1981), 327.

71. H. Delehaye, *Les origines du culte des martyrs*, Bruxelles, 1912, 245, passim.

72. F. Lanzoni, *Le diocesi dltaha dalle origini al principio del secolo VII*/(an. 604), vol. II, Faenza, 1927,

i⁶⁶ i d-

73. J. Lassus, n. dj. (65), 590; A. G. Hamman, *Svadašnji život prvih kršćana*, Zagreb, 1983, 110.

74. - B. Migotti, n. dj. (16), 146.

postupak nazire i u jednom detalju zadarske srednjovjekovne hagiografske predaje, koja svjedoči o praktičnom pretrpavanju mnogih gradskih crkava relikvijama svetaca s različitih strana, najvjerojatnije kao nastavak ranokršćanske tradicije.⁷⁵

Odabir naslovnika ranokršćanskih crkava u pravilu upućuje na izvore hagiografskih poticaja, kolikogod da ih je inače teško dokučiti, s obzirom da velik broj svetaca s vremenom postaje općom baštinom kršćanskog svijeta. Još je teže proniknuti u provenijenciju ranokršćanskih zaštitnika u Dalmaciji, budući da se naslovnici većine ranokršćanskih crkava mogu odrediti tek posredno, putem posveta srednjovjekovnih i kasnijih crkava, sagrađenih na njihovim temeljima ili u neposrednoj blizini.⁷⁶ Neki se temeljni utjecaji u tom smislu ipak dadu proniknuti. Tako, primjerice, izrazita omiljelost šovanja Blažene Djevice Marije u ranokršćanskoj Saloni i srednjoj Dalmaciji općenito upućuje na orijentalnu hagiografsku komponentu. Naime, neosporno naglašenija popularnost Bogorodice na Istoku u našem se primjeru podudara sa činjenicom da je njeno šovanje u Saloni vjerojatno potaknuto i duboko ukorijenjenom metroačkom religijom, koja joj je u tom gradu prethodila.⁷⁷

Politički ustroj provincije Dalmacije u odnosu na istočnu i zapadnu polovicu Carstva, s obzirom na nejasnost izvora, nije pouzdano utvrđen. Nazire se, međutim, određena samostalnost, barem od sredine 5. st., pa sve do kraja antičkog razdoblja. Naime, prema temeljnom je pravilu crkveno-političkih odnosa u antičkom razdoblju crkva provincije, podređene nekom političkom središtu, i sama u nadležnosti istoga.⁷⁸ S obzirom se na to dugo vodila, još nerazriješena, rasprava o pravima Rima i Konstantinopola nad provincijom Dalmacijom i njezinom crkvom, to više što pojedini elementi upućuju na mogućnost i jednog i drugog rješenja. Iznimni su autori koji zagovaraju pripadnost Dalmacije carigradskoj sferi, dok ih većina nastoji dokazati njenu ovisnost o zapadnom dijelu Carstva i Rimu, ili se pak domisliti »srednjem« rješenju, prema kojemu bi ta provincija bila politički samostalna, a u crkvenom smislu zapadnorimska pokrajina.⁷⁹ Čini se da onu finiju, ali ipak zamišljenu crtu, koja označuje granicu općenite sklonosti prema Istoku, odnosno Zapadu, u crkveno-političkom, duhovnom i materijalnom pogledu, valja povući negdje unutar same provincije Dalmacije. Po svemu se sudeći ona nazire upravo u međusobnom odnosu jaderske i salonitanske crkve, odnosno Liburnije i preostalog dijela provincije Dalmacije.

75. C. F. Bianchi, n. dj. (11), 140 i d. Na sličan je način Naissus u Meziji, također lišen vlastite hagiografske predaje, poznat u ranokršćanskom razdoblju po šovanju brojnih relikvija. H. Delehaye, n. dj. (71), 283.

76. B. Migotti, n. dj. (16), 134, bilj. 5.

77. Neosporan je niz dodirnih elemenata ovih dvaju kultova, usprkos pripadnosti različitim religijskim svjetozorima. Usp. B. Migotti, n. dj. (37), 69.

78. G. C. Menis, n. dj. (5), 277; J. B. Bury, n. dj. (1), 63; H. Jedin, *Velika povijest crkve* III/1, Zagreb, 1972, 383 i d.; D. Mandić, n. dj. (1), 37; A. Harnack, n. dj. (14), 259; M. Barada, *Hrvatski vlasteoski feudalizam*, Djela JAZU 44, 1952, 16.

79. D. Fabianich, *La Dalmazia nei primi cinque secoli del cristianesimo*, Žara, 1874, 293; V. Brunelli, n. dj. (1), 160 i d.; J. Ferluga, n. dj. (1), 45 i d.; A. Dabinović, n. dj. (1), 151 i d.; D. Mandić, n. dj. (1), 37; N. Klaić — I. Petricioli, *Zadar u srednjem vijeku*, Zadar, 1976, 57. Ovakve se prilike slikovito odražavaju u pismu pape Inocencija (Innocentius, 402-417) gdje nabroja zapadne crkve (Italija, Galija, Hispanija, Afrika, Sicilija, otoci zapadnog Sredozemlja) izostavivši provinciju Dalmaciju, premda je zemljopisno i politički pripadala Zapadu. R. Bratož, *Kršćanstvo v Ogleju in na vzhodnem vplivnem območju oglejske cerkve od začetkov do nastopa verske svobode*, Ljubljana, 1986, 78.

Povijesne se veze različitih krajeva obično odražavaju na religijsku politiku i sakralnu arhitekturu.⁸⁰ To se, međutim, u Saloni ne razabire posve jasno, a u Jaderu još manje, pogotovo s obzirom na nedostatak pisanih izvora u vezi sa crkvenom dogmom. Pojedine crkve u pravilu združuju utjecaje na način da u duhovnom smislu slijede jedne, a u materijalnom druge uzore, pa i više njih, obogaćene, međutim, prije svega samoniklim komponentama.⁸¹ Iz prije se razloženih elemenata materijalne, a donekle i duhovne kulture dviju crkava (tipologija sakralnih građevina i liturgija, reljefna skulptura crkvenog namještaja, dogma, crkveno-politički odnosi) može zaključiti da se jaderska zajednica pretežno oslanjala na zapadne, rimsko-akvilejske utjecaje, s vjerojatnim, premda arheološki još nepotvrđenim, naglaskom na vlastitom graditeljskom nasljeđu. Drugim riječima, istočne je utjecaje primala uglavnom putem sjevernojadranskog kruga.^{81a} Salona je pak vlastito nasljeđe u znatnijoj mjeri obogaćivala neposrednim prihvaćanjem istočnih elemenata materijalne i duhovne kulture.

Uobičajeno je da se biskupska središta razvijaju samostalno u hagiografskom i doktrinarnom pogledu, kao i na području materijalnog, sve do uređenja crkvene provincije, kada pravila i običaji metropoliske crkve postaju obvezatnim smjernicama za sve podređene biskupije.⁸² Odnos je Jadera prema Saloni u tom pogledu osobit, i u znatnoj mjeri samostalan. Dade se usporediti s onim sredinama koje su formalno crkveno-politički podređene jednom središtu, a osnovne duhovne i materijalne poticaje primaju iz drugih izvora, oblikujući ih prema vlastitim nahođenjima.⁸³

U općem civilizacijskom smislu kršćanstvo djeluje na dvije smisaone razine - kao sveobuhvatno, nadnacionalno sjedne, te mjesno, narodnjačko, heretičko i proturimsko s druge strane.⁸⁴ S obzirom na prije obrazložene dogmatsko-teološke pojedinosti i opće duhovno raspoloženje jaderske i salonitanske crkvene zajednice, u Jaderu se nazire sklonost prvom, a u Saloni drugom načinu razmišljanja. Jedini se povijesno prepoznatljiv trenutak zbližavanja dviju ranokršćanskih crkava razabire sredinom 6. st., vezan uz pojavu shizme Tria Capitula, nastale kao otpor provincijalnih crkava cezaropapističkoj politici svjetovnog poglavara Rimskog Carstva.⁸⁵ Naime, jaderski se biskup priklonio krugu shizmatika, sastavljenom od prelata salonitanske i sjevernojadranskih crkava.⁸⁶ Osim toga, u to se vrijeme, na području Liburnije, s obzirom na razmjerno brojnu gotsku populaciju, moglo proširiti i arijanstvo, odavno udomaćeno u Saloni.⁸⁷

Čini se, međutim, da je približavanje salonitanskom krugu za jaderskog biskupa bio samo trenutak kolebanja, nakon kojeg se vraća svojoj temeljnoj usmjerenosti - odanosti papi. To, naime, proistječe iz prije opisanih prilika, vezanih uz salonitanskog biskupa Maksima. Indikativno je pritom da papa Grgur Veliki ne samo odvrća zadarskog biskupa Sebastijana od druženja sa salonitanskim odmetnicima, nego ga potiče da

80. G. De Angelis d'Ossat, *Architettura paleocristiana a Milano e ad Aquileia*, AAAd 4, 1973, 422; Y.-M. Duval, *Les relations doctrinales entre Milan et Aquilée durant la seconde moitié du IV siècle*, AAAd 4, 1973, 171 i d.; M. Gough, *Alahan. An Early Christian Monastery in Southern Turkey*, Toronto, 1985, 197; M. Falla Castelfranchi, *Battisteria. Intorno ai più noti battisteri dell'Oriente*, Roma 1980, 93; A. Dabinović, n. dj. (1), 195.

81. Usp. bilj. 46.

81a. O Akvileji kao ranokršćanskoj sredini s miješanim zapadnim i istočnim utjecajima usp. R. Bratož, n.

dj. (79), 78 i d.

82. E. Cattaneo, *Santi milanesi ad Aquileia a santi aquileiesi a Milano*, AAAd 4, 1973, 238; J. A. Jungmann, n. dj. (14), 188 i d.

83. Usp. bilj. 46.

84. P. Brown, *Religion and Society in the Age of Saint Augustine*, London, 1972, 245; W. H. C. Frend, n. dj. (39), 351; E. Marcon, n. dj. (8), 99.

85. Usp. B. Migotti, n. dj. (37), 60.

86. M. Suić, n. dj. (2-1981), 328 i d.

87. Usp. bilj. 30.

za sobom povede i druge predstavnike visokog dalmatinskog klera. Zanimljivo je da pritom spominje i neke povlastice, koje su papini prethodnici podijelili jaderskoj crkvi.⁸⁸ Sve, dakle, upućuje na činjenicu da je i u ranokršćanskom razdoblju liburnijska metropola uživala neke elemente vlasti i utjecaja, temeljene bez sumnje na stanovitoj liburnijskoj samostalnosti, ostvarenoj od samog osnutka provincije Dalmacije.⁸⁹ Posve je vjerojatno da upravo u takovom položaju jaderskog biskupa na samom izmaku antičkog razdoblja leži zametak prerastanja Zadra u srednjovjekovnu dalmatinsku metropolu. U cjelini bi se moglo ustvrditi da i u okvirima kršćanske civilizacije Liburnija iskazuje odlike »pozitivnog konzervativizma«, kao općeg mjesta njene cjelokupne geopolitičke i kulturne povijesti, koji se očituje u njegovanju kontinuiteta, te u uglavnom beskonfliktnom suživljavanju raznorodnih elemenata - etničkih, kulturnih, ideoloških i materijalnih.⁹⁰

Granica između Liburnije i središnje Dalmacije je od predrimskog razdoblja na Krki.⁹¹ Usprkos činjenici da je teritorijalni ustroj ranokršćanskih crkvenih zajednica poremetio razdjelnicu tako da se utjecaj Salone, kao metropolijskog središta, putem skardonitanske biskupije vjerojatno protegao duboko na zapad preko Krke, ta rijeka po svemu sudeći zadržava svoju temeljnu ulogu granične okosnice.⁹² Međutim, u okvirima problema o kojem se na ovome mjestu raspravlja, nije više riječ o etnopolitičkoj, nego civilizacijsko-kulturološkoj granici između Istoka i Zapada, pri čemu Liburnija ostaje sklonija zapadnom, a preostali dio Dalmacije istočnom podneblju. Međutim, otimanje je Istoka i Zapada o taj prostor, (ne)sretno smješten na njihovoj osjetljivoj razmeđi, nadišlo razmjere antičkog horizonta. O tome svjedoči činjenica da je od ranog srednjeg vijeka cijela Dalmacija u okrilju prevladavajućih zapadnih utjecaja, pri čemu se iza Porfirogenetove hvalisave tvrdnje da su Hrvati od samog doseljenja bizantski podanici zapravo krije takovo priželjkivanje i neprestano nastojanje, ishodi kojeg su uglavnom bili kratkotrajni i dvojbeni.⁹³ Odraz je pak kasnoantičkih prilika lako moguće prepoznati u pojavi ćirilice, koje se u razdoblju od 12. do 15. st. proširilo među Hrvatima upravo na prostoru istočno od pravca Krka - Vrbas, dok je zapadnije odatle, na kasnoantičkom »čišćem« zapadnom podneblju, ustrajala glagoljica.⁹⁴

88. V. Brunelli, n. dj. (1), 161 i d.; F. Bulić, n. dj. (1) > 454 -

89. Usp. J. Medini, n. dj. (2a-1980), 363 i d.

90. M. Suić, n. dj. (2-1981), 57.

91. S. Cače, *Pogranične zajednice i jugoistočna granica Liburnije u kasno predrimsko i u rimsko doba*, »Diadora« 11, 1989, 59 i d.

92. B. Migotti, *Ranokršćanska biskupija Scardona* (Skradin), Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu 9,

1932, 101-110.

93. Usp. Ž. Rapanić, n. dj. (48), 38; N. Klaić, *Prva stoljeća u životu Hrvata na istočnoj jadranskoj obali*, »Materijali« XII (IX. kongres arheologa Jugoslavije - Zadar, 1972), Zadar, 1976, 348. I. Goldstein, *Bizant na Jadrani*, Zagreb, 1992, passim.

94. B. Fučić, *Granična područja glagoljice i ćirilice*, Brački zbornik 15, Supetar, 1987, 17 i d.

SUMMARY

DALMATIA ON THE WATERSHED BETWEEN EAST AND WEST IN THE LIGHT OF THE RELATIONSHIP BETWEEN THE JADERTINE AND THE SALONITAN EARLY CHRISTIAN CHURCH

The sources documenting the position of Dalmatia in relation to the eastern and western parts of the Roman Empire are not precise enough. Nevertheless we may conclude that from the end of the 4th century the province had attained an independent status, and this left its mark on the whole of its late Roman and early mediaeval history¹.

Study of questions concerned with political conditions, as those of culture/civilization of Late Roman Dalmatia, on the watershed between the East and West, have concentrated to the area between the Zrmanja and the Cetina, and can be understood within the frame of internal relations between the Jadertine (*Jader*, Zadar of to-day) and the Salonitan (*Salona*, now Solin near Split) churches, or between *Liburnia* (the land between the Zrmanja and the Krka) and the central part of Dalmatia (the area between the Krka and the Cetina). Some aspects of the life of the churches of *Jader* and *Salona* are discussed in this article, which may allow us to realize the different characteristics and inclinations of these two Early Christian Dalmatian communities. Ecclesiastical and political relations, hagiography, typology of sacred building and liturgical uses held there, as well as decorated church furniture, i.e. architectural fragments are discussed.

Within the frame of church-political relations it is obvious that the Jadertine tended to the Aquileian and North Adriatic milieu, which means to the western Roman orthodox Christianity^{5,7}. On the other hand, although not very obviously, there is a suspicion that the Salonitan church was more likely linked with the Oriental-Byzantine atmosphere, though showing considerable elements of its own political will and specific spiritual mood.^{8,13} Neither within the frame of architectural typology does either *Jader* or *Salona* show outspoken closeness to any of the Early Christian centres or regions. The impression sacral architecture gives is that has a basic tradition of its own architectural heritage. The occasional influences from outside disclose that the Early Christian architecture of *Jader*, and particularly of its surroundings received a strong impetus from the North Adriatic circle, the Salonitan from the Eastern parts.^{17,38} The difference of architectural typology also indicates that the two churches must have also developed a different liturgy. In *Jader* aspects of the Western Roman rite can be supposed because of the relative simplicity of the church space, *Salona*, on the other hand shows the use of the Oriental-Byzantine liturgical rites.^{39,47} Both in *Jader* and in *Salona* various Stone cutting workshops were active, furnishing church interiors with decorated objects of entirely different styles, but it is impossible to establish whether either of them stood under any direct, or any specific influence of any other sacred art centre.^{49,66} The most considerable difference in the field of hagiography is that *Salona* produced martyrs for the victory of Christianity and realized a rich hagiographical tradition.^{67,68} *Jader*, where such a tradition was never realized, took over the major patron saints from the North Adriatic centre, with time adding to them entirely local features.^{70,74} It is also possible that the different location of the cathedral complex in both cities can be connected with

hagiographical elements. The bishop's centre in *Jader* is situated on the *forum*, while that in *Salona* lies close to the end of town and suggests a more hostile atmosphere. The difference lies in the later period in which the Jadertine church was developed compared to the persecution which marked the growth of Christianity in Salona.

It seems probable that the border between general tendencies towards East or West, i.e. between the church-political, spiritual and material outlook, ought to be drawn within the province of Dalmatia itself. The elements of material and spiritual culture of both the Jadertine and the Salonitan churches (typology of sacred building and church furniture, liturgy, hagiography, dogma, general church and political relationship) which differ so much in the areas west and east of the Krka, permit us to suppose that the border line between the East and West during the Ancient and Early Christian periods was, conditionally speaking, exactly on this river.

Rukopis primljen 2.XII.1992.
Rukopis prihvaćen 18.XII.1992.
